

Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit

Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden

Nederland als koploper in kringlooplandbouw

Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden

Nederland als koploper in kringlooplandbouw

Voorwoord

De land- en tuinbouw en visserij in Nederland weten zich steeds te vernieuwen. Ons land is op dit gebied toonaangevend in de wereld. Ik ben getroffen door de vele talenten en ideeën en door die bijzondere kracht om te vernieuwen. Daar is ook internationaal veel bewondering voor.

Wie een grote voorsprong heeft kan en moet ook verantwoordelijkheid nemen voor de toekomst van de land- en tuinbouw en visserij. Want hoe mooi onze resultaten ook zijn, de manier waarop we nu ons voedsel produceren raakt steeds verder uit balans. Het gaat verder dan wat de aarde kan geven. En is niet houdbaar.

Hoe kunnen we het dan wel volhouden? Daarover heb ik de afgelopen maanden veel met heel verschillende mensen uit de samenleving gesproken. Al deze mensen bleken, vaak met passie en vanuit grote betrokkenheid, bereid om zeer open over de toekomst na te denken. We hebben ook gesproken over de waarden onder de landbouw, onze voedselproductie en onze natuur, over de belangen en de rol daarbij van de overheid, van wie wordt verwacht de koers aan te geven en overeenkomstig op te treden.

Deze visie is van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, maar kon niet tot stand komen zonder veel gesprekken en discussies met mensen uit de samenleving, en niet zonder overleg met bewindspersonen van onder meer Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Infrastructuur en Waterstaat, Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Buitenlandse Zaken en Economische Zaken en Klimaat. De resultaten van die gesprekken zijn erin verwerkt.

We kwamen er steeds weer op uit dat we de toekomst van onze voedselvoorziening alleen veilig kunnen stellen als we overstappen op kringlooplandbouw. We moeten immers voorkomen dat we bodem, water en grondstoffen uitputten en de temperatuur op aarde onaanvaardbaar verhogen. Kringlooplandbouw is daar een onontkoombaar en sluitend antwoord op. Het is een omslag waar ook praktijkervaring mee is opgebouwd en steun voor is in de samenleving. Daar wil ik op voortbouwen.

De omslag naar kringlooplandbouw en wat het van ons zal vragen treft u in de visie op hoofdlijnen. Hoe we dit gaan doen is aan ons allemaal.

Boeren, tuinders en vissers staan ook na de omslag aan de basis. Het is met name voor hen een grote uitdaging en zal veel van hen vragen. Veel van hen zijn ertoe bereid en gemotiveerd. Dat heb ik ook teruggezien in de media en in opinieonderzoek, zoals in ‘De Staat van de Boer’ van Trouw. Zij verdienen daarbij onze steun en sympathie.

‘Vertrouwen in de toekomst’ is het motto van dit kabinet. Ik heb er veel vertrouwen in dat we toe kunnen werken naar kringlooplandbouw, en dat we daar samen met boeren, tuinders en vissers, andere ondernemers en maatschappelijke partijen onze weg in vinden.

Carola Schouten
minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Inhoud

1. Waar staan we?	10
2. Onze uitdagingen	14
3. Naar kringlooplandbouw	18
3.1 De kenmerken van kringlooplandbouw	21
Veehouderij	23
Plantaardige teelten	24
Glastuinbouw	24
Landbouw en natuur	24
Regionale schaal	26
Visserij	26
3.2 Agrarisch ondernemen	28
3.3 Waardering voor voedsel	29
3.4 Innovatieve wereldspeler	31
4. Van visie naar uitwerking	34
4.1 Visie als meetlat	37
4.2 Vertrouwen, rekenschap en respect	38

1. WAAR STAAN WE?

Landbouw, tuinbouw en visserij dragen veel bij aan de Nederlandse welvaart. Het zijn sectoren die steeds weer innoveren en leidend zijn in de wereld. De partijen in deze sectoren zijn nauw met elkaar verweven: de boeren, tuinders en vissers als primaire producenten, de vele leveranciers, de banken, de toeleverende en verwerkende bedrijven, de exporteurs en de handel die de producten in de keukens brengt van de Nederlandse huishoudens, de horeca en de grootgebruikers, zoals bedrijfsrestaurants.

Deze ketens van producent tot consument functioneren heel efficiënt en tegen lage kosten. Zij worden ondersteund door wetenschappelijk onderzoek van wereldklasse. De meeste professionals in deze keten hebben hun opleiding gehad op een van de specifieke middelbare of hogere beroepsopleidingen. Dankzij dit hechte onderwijs- en onderzoekstelsel kunnen nieuwe inzichten en technologieën snel toepassing vinden en behoudt Nederland steeds een kennis- en productievoorsprong.

Kenmerkend in deze sectoren zijn ook de nadruk op kostenverlaging en productieverhoging, die leiden tot schaalvergroting. Dit gaat in de markt gepaard met kleine, soms zelfs negatieve marges waar veel agrarisch ondernemers mee te maken hebben. Het gevolg hiervan is dat de sector in economisch opzicht kwetsbaar is. Dat blijkt uit de grote fluctuaties in de inkomens van boeren en tuinders en grote inkomensverschillen tussen en binnen de sectoren. Sommige boeren ontvangen voor Nederlandse maatstaven lage arbeidsinkomens en een relatief laag rendement op eigen vermogen.

Landbouw, tuinbouw en visserij dragen veel bij aan de Nederlandse welvaart. Het zijn sectoren die steeds weer innoveren en leidend zijn in de wereld.

Kostenverlaging en productieverhoging leiden ook tot druk op de leefomgeving. Dit is in Nederland ten koste gegaan van biodiversiteit, het milieu, kwaliteit van drinkwater en de aantrekkelijkheid van het landschap. In de loop van de tijd is ook door de verstedelijking en de afname van de agrarische beroepsbevolking een ruime afstand ontstaan tussen boeren en burgers. De laatsten weten weinig meer over de herkomst van hun voedsel. Dit leidt ertoe dat boeren en tuinders zich niet altijd gewaardeerd voelen voor het voorzien in het dagelijks eten en drinken van mensen.

Ook voor de visserij geldt dat vissers waardering verdienen voor hun ondernemerschap en de producten die ze op de markt zetten. Visserij vormt vaak van oudsher de economische basis van een dorp of stad en is cultuurhistorisch verbonden met haar omgeving. Er lijkt echter steeds minder ruimte te komen voor visserij. Op de Noordzee wordt ruimte gevraagd voor het opwekken van duurzame energie en natuurwaarden leggen beperkingen op aan visserijactiviteiten. De discussies in Europa over de pulsvisserij en de aanlandplicht leiden tot onzekerheid voor de visser als ondernemer.

Er zijn dus redenen genoeg om na te denken over een structurele verandering in de positie van de primaire sector in de samenleving. Er zijn gelukkig al veel mensen en bedrijven die verandering in de praktijk brengen. De melkvee- en zuivelsector heeft al een streefbeeld opgesteld om in de bedrijfsvoering mineralenkringlopen beter te sluiten, veevoer meer lokaal te produceren en meer ruimte te bieden voor weidegang. Een groeiend aantal boeren, individueel of in regionaal verband, verhoogt de biodiversiteit op zijn land. De veehouderij en de transportsector nemen steeds meer maatregelen met het oog op dierenwelzijn. Nieuwe technologie draagt bij aan nog hogere voedselveiligheid en aan lagere milieudruk. De veredelingssector is al bezig gewassen aan te passen aan het veranderende klimaat en aan de vraag naar een meer duurzame productie.

Precisielandbouw maakt een heel zuinig gebruik van hulpstoffen mogelijk. De visserijsector heeft toonaangevende innovaties doorgevoerd (zoals de pulsvisserij) die leiden tot zowel kostenverlaging als verbetering van de biodiversiteit.

Het blijft al lang niet meer niet bij losse initiatieven: er zijn snelgroeiende samenwerkingsverbanden als het Deltaplan Biodiversiteitsherstel, het deltaplan agrarisch waterbeheer, verduurzaming van de visserij door het MSC-keurmerk, bewegingen rond weidemelk en nieuwe vormen van pluimveehouderij, Boer Bewust, Stichting Veldleeuwrik, Beter Leven Keurmerk en nog veel meer. Landbouw, tuinbouw en visserij zijn volop in beweging en willen tegemoetkomen aan wat de samenleving, de natuur, de bodem, het water en het ecosysteem van hen vragen. Maar ze zitten ook – als het ware – gevangen in het huidige productiesysteem, dat niet toekomstbestendig is. Hoe komen ze daaruit? Wat zijn de uitdagingen?

Landbouw, tuinbouw en visserij zijn volop in beweging en willen tegemoetkomen aan wat de samenleving, de natuur, de bodem, het water en het ecosysteem van hen vragen.

2. ONZE UITDAGINGEN

De landbouw, tuinbouw en visserij zijn onmisbare sectoren. Boeren, tuinders en vissers voeden de mensen. Zoals dit nu – wereldwijd – gebeurt, is echter niet vol te houden. De aarde kan de last van de huidige productiemethoden en consumentengedrag niet langer dragen. De Verenigde Naties hebben Duurzame Ontwikkelingsdoelen vastgesteld, die bedoeld zijn om dit fundamenteel op te lossen. Nederland heeft volop meegewerkt aan het opstellen van die doelen en onderschrijft ze volledig.

Het goede nieuws is dat de Nederlandse landbouw, tuinbouw en visserij bij uitstek geschikt zijn om een leidende rol te spelen in de veranderingen die nodig zijn. Dat danken wij aan het goed ontwikkelde ondernemerschap, onze ervaring met efficiënte en technologisch hoogwaardige productie, onze goede instellingen voor onderzoek en onderwijs en de grote bereidheid tot samenwerken.

De uitstoot van broeikasgassen zal in de hele wereld drastisch omlaag moeten. Het kabinet heeft concrete doelen voor de Nederlandse land- en tuinbouw en het grondgebruik vastgesteld. Bedrijven en organisaties in de landbouwsector zijn in het kader van het opstellen van een Klimaatakkoord al met elkaar in gesprek om de uitstoot van de broeikasgassen te verminderen: bij elkaar minstens 3,5 megaton CO₂-equivalenten minder in 2030. Klimaatvriendelijk werken is de nieuwe norm. Nederland kan daarin het voortouw nemen. Om te beginnen zullen de afspraken worden uitgevoerd die in het Klimaatakkoord worden gemaakt.

Daarnaast is er de noodzaak om in Nederland en wereldwijd zorgvuldiger gebruik te maken van grondstoffen, hulpbronnen en de natuurlijke omgeving. De Nederlandse agrofood-sector is sterk afhankelijk van de import van grondstoffen en basisproducten uit andere werelddelen. Die worden daar niet altijd op een duurzame wijze gewonnen en geproduceerd. Dat moet anders.

Boeren, tuinders en vissers zijn onmisbaar en voeden de mensen. Zoals dit nu - wereldwijd - gebeurt, is echter niet vol te houden.

Tegelijk zullen we een einde moeten maken aan verspilling die plaatsvindt bij verschillende schakels in de voedselketen: van de primaire productie tot de afvalmeters in de Nederlandse keukens. Verspilling is onnodig en schadelijk: het doet geen recht aan de waarde van de natuur en aan de mensen die het voedsel hebben gemaakt, het leidt tot onnodige kosten en het vernietigt kostbaar materiaal dat heel goed een plaats in de voedselkringloop kan hebben.

De duizenden ondernemers in de landbouw, tuinbouw en visserij die hard werken voor ons voedsel, doen dat vaak onder economisch moeilijke omstandigheden. De individuele producent heeft nogal eens een zwakke positie ten opzichte van zijn grote afnemers. Hij loopt vele risico's, van wisselvallig weer en dier- en plantenziekten tot een volatiele markt. Boeren, tuinders en vissers zijn hardwerkende ondernemers en zij verdienen een solide positie in de keten. Er moet een goed inkomen voor hen zijn en een vooruitzicht dat zij hun bedrijf aan een volgende generatie kunnen overdragen.

Consumenten die weten waar hun voedsel vandaan komt en daardoor respect hebben voor producent en product, kunnen hieraan bijdragen. Dat helpt om tot minder verspilling en een eerlijker prijs voor de producenten te komen. Korte ketens brengen boeren en burgers dicht bij elkaar. Een gezonde leefomgeving waarin boeren en burgers goed met elkaar kunnen samenleven blijft ook een belangrijk thema.

Natuur is van waarde voor ons allemaal en voor de landbouw in het bijzonder. Het mag niet langer zo zijn dat landbouw en natuur tegenover elkaar staan en dat landbouw de biodiversiteit onder druk zet. Landbouw en natuur horen bij elkaar en die relatie moet sterker, organischer worden dan zij nu is. De landbouw heeft een belangrijke sleutel in handen voor verdere verbetering van natuurwaarden in Nederland. Maar dat kan zij alleen waarmaken als het hele systeem en alle deelnemers daarin, van boer tot burger, meewerken.

De landbouw heeft een belangrijke sleutel in handen voor verdere verbetering van natuurwaarden in Nederland. Dat kan zij alleen waarmaken als het hele systeem en alle deelnemers daarin meewerken.

3. NAAR KRINGLOOP- LANDBOUW

De Nederlandse land- en tuinbouw heeft een geweldige staat van dienst als het gaat om hoe voedsel efficiënt kan worden geproduceerd. Dit is een ideale uitgangspositie om uit te groeien tot koploper in ‘volhoudbare’ benutting van grondstoffen, tot koploper in kringlooplandbouw.

Tevens sluit het goed aan bij de inzet van dit kabinet op circulaire economie.

Ons huidige systeem van landbouw is een keten waarvan de schakels bestaan uit actoren die ieder zo handelen dat zij er economisch het beste uit komen. Elke partij benut de grondstoffen die haar ter beschikking staan, verwerkt die tegen de laagste kosten en met de hoogste opbrengst. Maar de afzonderlijke partijen kijken nog onvoldoende naar het systeem als geheel. Ook de regelgeving is vooral gericht op delen van het systeem. Dat is ernstig, want in het systeem zitten veel lekken, verkwistingen, inefficiënties en andere ongewenste effecten. Voorbeelden hiervan zijn het weglekken van mineralen uit de bodem en het niet nuttig gebruiken van de grote reststromen van de productie. Dit is onhoudbaar, want we hebben maar één aarde met een beperkte voorraad hernieuwbare grondstoffen. Bovendien brengt deze productiewijze schade toe aan het ecosysteem doordat zij biodiversiteit onder druk zet, leidt tot verontreiniging van bodem, water en lucht en de aarde verandert in een broeikas die op den duur grote delen ervan onleefbaar en improductief maakt.

Het moet dus anders: van voortdurende verlaging van de kostprijs van producten naar voortdurende verlaging van het verbruik van grondstoffen. Die omschakeling is mogelijk.

De visserij kent mondiaal een vergelijkbaar patroon, waarin de individuele ondernemer uit onmacht niet kan bijdragen aan een duurzaam beheer van natuurlijk kapitaal, wat kan leiden tot overbevissing.

Het moet dus anders: we moeten van voortdurende verlaging van de kostprijs van producten naar voortdurende verlaging van het verbruik van grondstoffen door een efficiëntere benutting in kringlopen.

Die omschakeling is mogelijk. Het vraagt dat wij het huidige systeem veranderen door toe te werken naar kringlooplandbouw als de ecologisch en economisch vitale, gangbare productiewijze. Die productiewijze dient gebaseerd te zijn op de economische kracht van samenwerking tussen partijen in de agrosector en op steun en vertrouwen van maatschappelijke organisaties. Voedselveiligheid blijft natuurlijk voorop staan.

De huidige keten – met een begin, een einde en lekken in schakels – moeten we veranderen in een systeem met minimale onnodige verliezen. Landbouw, tuinbouw en visserij worden dan onderdeel van een circulair voedselsysteem.

De inzet van het kabinet is dat kringlopen van grondstoffen en hulpbronnen in 2030¹ op een zo laag mogelijk – nationaal of internationaal – schaalniveau zijn gesloten en dat Nederland koploper is in kringlooplandbouw. Om dit perspectief te realiseren stelt het kabinet drie aanvullende doelen voor een sterk, duurzaam voedselsysteem:

¹ Deze visie hanteert 2030 als streefdatum. Dat laat onverlet dat er op tal van onderwerpen al concrete afspraken zijn gemaakt met andere jaartallen als einddatum. Deze afspraken blijven staan. Een voorbeeld hiervan is de Kaderrichtlijn Water die als streefdatum 2027 heeft.

Het is duidelijk dat de overgang naar kringlooplandbouw een ingrijpende keuze is die niet van de ene op de andere dag wordt gemaakt en die van velen bereidheid vraagt tot ingrijpende veranderingen: van de financiering van investeringen tot de dagelijkse praktijk op de bedrijven en de keukenpraktijk van consumenten.

Het is gelukkig ook op allerlei plaatsen zichtbaar dat dit veranderingsproces al is begonnen. De koplopers die daarmee bezig zijn, krijgen vanaf nu een stevige steun in de rug voor de innovaties, experimenten en kringloopinvesteringen die zij de afgelopen jaren al tot stand hebben gebracht. Die koplopers zijn overal te vinden, zowel bij de agrarische bedrijven als bij de internationaal opererende industrieën. Zij geven al de goede richting aan en zijn inspiratiebronnen voor anderen.

De huidige keten moeten we veranderen in een systeem met minimale onnodige verliezen. Landbouw, tuinbouw en visserij worden dan onderdeel van een circulair voedselsysteem.

In dit hoofdstuk werken we de overgang van keten- naar kringlooplandbouw op hoofdlijnen uit. Dat doen we door in paragraaf 3.1 de kenmerken van kringlooplandbouw te behandelen en in de volgende paragrafen de drie randvoorwaarden voor de beoogde omslag.

3.1 De kenmerken van kringlooplandbouw

In een stelsel van kringlooplandbouw gebruiken akkerbouw, veehouderij en tuinbouw in de eerste plaats grondstoffen uit elkaars ketens en reststromen uit de voedingsmiddelen-industrie en voedingsketens. Die circulaire ketens kunnen verschillend zijn ingericht: binnen een bedrijf, een regio, Nederland of grensoverschrijdend. Het motto is: lokaal wat kan, regionaal of internationaal wat moet. Resten uit de agrarische sector en de voedselketen (gewasresten, voedselresten, procesafval, mest, compost) worden opnieuw benut of verwerkt tot nieuwe (hulp)producten. Kringloopbedrijven verbruiken zo min mogelijk energie en gebruiken zo veel mogelijk hernieuwbare energie.

Vee wordt in de eerste plaats gevoed met gras, voedergewassen of gewasresten van het eigen bedrijf of uit de directe omgeving en resten uit de voedingsindustrie. De grondgebondenheid – de band tussen de bedrijfsvoering en de grond die voor landbouw beschikbaar is – wordt weer sterker en de ondernemer kan beter rekening houden met de cultuurhistorische waarden van het landschap.

Bij het bodembeheer wordt toegewerkt naar het toepassen van bewerkte dierlijke mest en steeds minder kunstmest. Akkerland en weilanden krijgen zo hoogwaardige organische mest op basis van gewasresten of dierlijke mest. Daarmee neemt de nu nog belangrijke rol van kunstmest steeds verder af. Doordat een einde komt aan het gebruik van kunstmest op basis van fossiele schaarse grondstoffen (fosfaat, kalium, aardgas), worden ook broeikasgasemissies uit de productie van kunstmest verder teruggedrongen.

De bodem vormt de basis van kringlooplandbouw. Bodembeheer is een zaak van wederkerigheid: de mens onttrekt mineralen en water aan de bodem voor productie en voedt de bodem met organisch materiaal, water en voedingsstoffen om de groeikracht te behouden.

Een goede bodemkwaliteit vraagt een evenwichtig en verantwoord gebruik van mest en gewasbeschermingsmiddelen, uitgekende bouwplannen en bewerking met machines die afgestemd zijn op het draagvermogen van de bodem. De bodem draagt dan niet alleen bij aan een hogere opbrengst, maar kan ook als buffer dienen voor extreme weersomstandigheden. Een bodem die veel organische stof bevat, kan veel beter water opnemen en is beter bestand tegen droogte. Ook kan zo'n bodem meer stikstof en mineralen vasthouden, hij biedt een rijker bodemleven en draagt bij aan gezonde gewassen.

In een stelsel van kringlooplandbouw gebruiken akkerbouw, veehouderij en tuinbouw in de eerste plaats grondstoffen uit elkaars ketens en reststromen uit de voedingsmiddelenindustrie en de voedingsketens.

De bodemstrategie die onlangs aan de Tweede Kamer is aangeboden², gaf al het belang aan van goede bodemkwaliteit voor verschillende maatschappelijke opgaven. Deze strategie is daarmee een van de bouwstenen voor kringlooplandbouw. Aspecten die het functioneren van de bodem vooral bepalen zijn: beheer van organische stof en bodemvruchtbaarheid, beheer van bodemstructuur en beheer van bodemleven en weerbaarheid. Bodembeheer is daarmee ook cruciaal voor het (zoet)waterbeheer, met name bij het voorkomen van schade door droogte of wateroverlast.

Veehouderij

De veehouderij levert in de kringloopbenadering een belangrijke bijdrage aan efficiënt grondstoffengebruik. De inzet van het kabinet voor de periode tot 2030 is de nutriëntenkringlopen in de veevoeding te verkleinen en op het laagst mogelijke niveau te sluiten. Daarnaast streeft het kabinet, ook in de veehouderij, naar het zo veel mogelijk voorkomen van verliezen van voedsel, reststromen, koolstof, energie en water. In de genoemde periode vindt een omslag plaats waardoor veehouders steeds meer voer gebruiken dat zij zelf hebben geteeld of hebben aangekocht van bij voorkeur lokale of regionale producenten. Ook benutten zij in het veevoer steeds meer rest- en bijproducten uit de humane voedingsindustrie.

De omslag naar kringlooplandbouw en verduurzaming zal veel van het aanpassingsvermogen van deze sector vergen, maar er is op een aantal plaatsen ook al ervaring mee opgedaan. Verschillende koploperbedrijven in de varkens- en pluimveehouderij hebben de sprong naar verduurzaming op grotere schaal al gemaakt. Zij hebben daarin samen met ketenpartijen een verdienmodel ontwikkeld. Ook de diervoederindustrie neemt al initiatieven om te komen tot nieuwe diervoeders van nabij. De kennis van deze initiatieven kan breed worden toegepast.

Bij verdere verduurzaming van de veehouderij past ook de overgang naar integraal duurzame en emissiearme stal- en houderijsystemen. Deze verbeteren het leefklimaat voor mens en dier en verlagen of voorkomen de emissies van broeikasgassen, ammoniak, geur en fijnstof. De huisvesting van dieren biedt ruimte aan hun natuurlijke gedrag en wordt gecombineerd met een goede zorg vanuit hun specifieke behoeften. Ook wordt bij het ontwerp van stallen, bij de stalinrichting en bij de voederpraktijk expliciet aandacht gegeven aan het voorkomen van ziektes. Hierdoor, en met een goede verzorging, zal het antibioticagebruik nog verder beperkt kunnen worden. Voor de melkveehouderij blijft de koe in de wei het uitgangspunt: weidegang wordt maatschappelijk gewaardeerd, onder andere uit oogpunt van dierenwelzijn en landschap.

² Kamerstuk 30 015, nr. 54.

Plantaardige teelten

Voor de plantaardige teelten betekent kringlooplandbouw dat steeds nauwkeuriger geteeld wordt naar draagkracht van de bodem en met uitgekiende bouwplannen, bemesting op maat en preventie van ziekten, plagen en onkruiden. Precisie landbouw met behulp van moderne veredeling, sensortechnologie en robotica gaat hierbij helpen. Er zijn veelbelovende nieuwe initiatieven met betrekking tot stroteelt, *agroforestry* en permacultuur.

Daar waar gewasbeschermingsmiddelen worden gebruikt, is dit conform de principes van geïntegreerde gewasbescherming, nagenoeg zonder emissies naar het milieu en zonder residuen. Veredeling, preventie, goed bodem- en waterbeheer, inzet van biologische plaagbestrijders en inzet van laagrisico-middelen maken onderdeel uit van een geïntegreerde aanpak. Onkruidbestrijding gebeurt in principe met mechanische of ecologische technieken. De inzet van chemische middelen geldt als laatste (precisie)ingreep.

Glastuinbouw

De Nederlandse glastuinbouw heeft al veel kenmerken van een circulair systeem waarbij nog verdergaande stappen kunnen worden gezet in onder meer het verbeteren van waterkwaliteit en van duurzame energievoorziening.

In een circulaire kas worden, zo efficiënt mogelijk, voedselgewassen en sierproducten geteeld zonder emissies naar bodem, water en lucht, wordt zo min mogelijk water gebruikt en wordt zo veel mogelijk klimaatneutraal geproduceerd. Waar mogelijk wordt gebruik gemaakt van aardwarmte en restwarmte uit andere sectoren. CO₂ (meststof voor planten) wordt uit de lucht gehaald of afgevangen door industrie en hergebruikt in de kas.

Nauwe samenwerking in de ketens en regio's (greenports), de mogelijkheid om in gesloten systemen dichtbij de consument te produceren en een groot innovatief vermogen vormen een goede basis om maatschappelijke uitdagingen het hoofd te kunnen bieden. Het benutten van deze kennis in het buitenland, bijvoorbeeld voor het voeden van megasteden, zal verder worden versterkt.

Landbouw en natuur

In de context van deze visie over kringlooplandbouw past het om de nadruk te leggen op de verbinding van landbouw en natuur. Het kabinet wijst er echter op dat het natuurbeleid veel meer omvat. Deze visie is daarom aanvullend op bestaande en nog volop van kracht zijnde visies zoals de Rijksnatuurvisie, de Natuurambitie Grote Wateren en de visies en ambities van de Provincies.

Tegelijk is de aandacht voor de relatie tussen landbouw en natuur onverminderd urgent, want juist daar is op dit moment voor de biodiversiteit de meeste winst te behalen. De biodiversiteit

in natuurgebieden lijkt zich de laatste jaren voorzichtig te herstellen. De grootste opgave om te komen tot een gezond ecologisch systeem in Nederland ligt op dit moment in het agrarisch gebied. Denk daarbij aan de achteruitgang van de populaties insecten en weide- en akkervogels.

De kringloopbenadering en het streven naar minimale emissies van schadelijke stoffen naar de omgeving zijn cruciaal voor een betere verbinding van landbouw en natuur. En andersom is de natuur van cruciaal belang voor het streven naar een kringlooplandbouw. Een optimaal gebruik van de biodiversiteit in de bodem en op en rond het bedrijf werkt mee aan het sluiten van kringlopen. In de natuur is immers alles onderdeel van een kringloop. En met een zorgvuldige combinatie van natuur en bedrijfsvoering kunnen ook veel natuurwaarden gerealiseerd worden. Bovenop alle inspanningen voor de bescherming van natuurgebieden, heeft de landbouw de sleutel in handen voor verdere verbetering van de natuurwaarden in Nederland.

De kabinetsinzet is dat in 2030 de natuur in de natuurgebieden, op de landbouwgronden en in de wateren rijker en veelzijdiger is: de landbouw benut biodiversiteit voor bijvoorbeeld bestuiving, bodemvruchtbaarheid en ziekte- en plaagwering en creëert tegelijk leefgebied voor allerlei soorten dieren.

Een werkwijze die goed aansluit bij kringlooplandbouw is natuurinclusieve landbouw; deze concepten overlappen elkaar gedeeltelijk. Natuurinclusieve landbouw gaat ervan uit dat het heel goed mogelijk is om de natuur te verbeteren via landbouw en in te zetten voor de landbouw. Bij zowel natuurinclusieve als kringlooplandbouw staat het streven naar een zorgvuldig gebruik van natuurlijke hulpbronnen, het duurzaam beheren van de bodem en het minimaliseren van emissies centraal. Waar bij kringlooplandbouw het accent ligt op het sluiten van kringlopen van mineralen en grondstoffen, ligt dat bij natuurinclusieve landbouw op een verantwoord gebruik daarbij van natuur en natuurlijke processen. De combinatie van de twee werkwijzen leidt tot een sterkere biodiversiteit die nuttig is voor de bedrijfsvoering. Zij veroorzaakt minder verliezen naar de omgeving en schept betere condities voor specifieke, aan het agrarisch gebied gebonden soorten, waaronder akker- en weidevogels.

Er gebeurt op het vlak van natuurinclusieve landbouw al veel in de vorm van initiatieven en experimenten. Die passen goed bij inzet van het kabinet om de landbouw natuurinclusiever te laten worden. Zo is in het regeerakkoord afgesproken dat met boeren in de directe omgeving van Natura 2000-gebieden bekeken wordt of agrarisch natuurbeheer een bijdrage kan leveren aan minder intensief landgebruik en daarmee aan de klimaatopgave en natuurherstel. Het kabinet gaat betrokken partijen hiervoor compenseren en benut daarbij de mogelijkheden van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Daarnaast valt te denken aan het stimuleren van functionele agrobiodiversiteit, agrarisch natuurbeheer, biologische landbouw, zorg voor akkerranden en voor landschapselementen en vormen van landbouw die combinaties zoeken met bomen en meerjarige gewassen (*agroforestry*). Dit is allemaal goed voor zowel de natuur als de landbouw. Samen met betrokken partijen

uit de samenleving zoals landbouw- en natuurorganisaties, provincies en de wetenschap zal deze ambitie de komende tijd verder worden uitgewerkt.

Natuurinclusieve landbouw kan lokaal worden ingericht, maar wint aan kracht als daar op regionale schaal voor wordt gekozen. Dan kan het ook leiden tot de ontwikkeling van een natuurinclusief boerenlandschap met een hoge belevingswaarde (en een basis voor streekproducten) en een grotere waarde voor de natuur en natuurgebieden in de regio.

Regionale schaal

De kringloop in de samenhangende veehouderij, akkerbouw en tuinbouw zal vaak niet beperkt blijven tot één bedrijf maar zich uitstrekken tot meerdere bedrijven in een grote of kleine regio. De ondernemers kunnen daar zelf vorm aan geven. Een veehouder kan met collega-akkerbouwers in zijn regio samenwerken door afspraken te maken over het produceren van voer voor het vee in hun regio en over de productie van een goede kwaliteit organische mest. Op deze manier kunnen boeren gezamenlijk hun plan trekken en bereiken zij dat de kringloop van voedingsstoffen korter wordt.

Een dergelijke samenwerking op regionale schaal kan ook breder worden opgezet. Een regionaal samenwerkingsverband kan in overleg gaan met gemeenten, waterschappen, natuurbeheerders, toeleveranciers en de detailhandel. Een regio kan zich, zoals onder andere de Betuwe en het Vechtdal al lang doen, onderscheiden met typische producten en smaken die 'haar' sector voortbrengt. De kenmerken en gesteldheid van bodem, water en landschap kunnen per regio zeer uiteenlopen. Daarom zullen zij van grote invloed zijn op de manier waarop regionaal het beste kan worden samengewerkt.

Wegens het belang van een regionale aanpak is in het Interbestuurlijk Programma (IBP) een basis gelegd voor samenwerking van rijk, gemeenten, provincies en waterschappen. Het voortouw ligt in de regio: daar ziet het kabinet initiatieven voor een gebiedsgerichte aanpak van opgaven tot stand komen die verder gaan dan landbouw, natuur en voedsel. Deze initiatieven kunnen worden gekoppeld aan middelen uit de regeerakkoord-enveloppes en middelen in het kader van het Interbestuurlijk Programma, thema Vitaal Platteland. Met de Regioportefeuille speelt het kabinet in op deze beweging. Zo kunnen initiatieven voor kringlooplandbouw ontstaan die een voorbeeld kunnen zijn voor andere regio's.

Visserij

Voor visserij zijn er vergelijkbare uitdagingen, gericht op een verdere verduurzaming van de sector en het voorkomen van verspilling. Duurzame visserij vereist dat natuur en economie met elkaar in balans zijn en blijven. Zij is selectiever, zorgt voor minder bodemberoering, heeft minder ongewenste bijvangsten en minder uitstoot. Een gezonde visstand is en blijft de basis en zorgt ervoor dat vissers een goede boterham kunnen verdienen, nu en in

komende generaties. Daarbij is het nodig dat tot een goede afstemming wordt gekomen van de belangen van de visserij met andere belangen zoals die van natuur, recreatie, schoon water en duurzame energie.

De mogelijkheden om op de Noordzee en de kust- en binnenwateren te vissen worden in de toekomst beperkt door sluiting van visgronden. Dit komt doordat er ook ruimte nodig is voor de realisatie van Natura 2000-doelen en de aanleg van windmolenparken. Daarnaast spelen de invoering van de aanlandplicht en de Brexit. Die leiden tot onzekerheid.

Er ontstaan echter ook kansen door combinaties van windparken met natuur en nieuwe mogelijkheden om met aquacultuur schaal- en schelpdieren, zeewier en algen te kweken. Innovaties, het versterken van bestaande en nieuwe samenwerkingsverbanden en nieuwe verdienmodellen leveren een belangrijke bijdrage aan de verdere verduurzaming van de visserij.

Ook deze sector heeft een taak om bij te dragen aan de reductie van broeikasgassen. Niet alleen door zoveel mogelijk te besparen op energie, wat tegelijk zal leiden tot lagere kosten, maar ook door om te schakelen naar zoveel mogelijk hernieuwbare energiebronnen.

Als het gaat om verspilling is er de uitdaging om bijvangst te beperken en waar die er wel is, deze zo veel mogelijk een waardevolle bestemming te geven. Dat zou kunnen door innovaties die leiden tot betere benutting van het visrestafval en door het verhogen van de toegevoegde waarde door bijvoorbeeld farmaceutische toepassingen. Verdergaande ontwikkeling van keurmerken en certificering van een duurzame visserij zorgen ervoor dat consumenten steeds vaker duurzame vis kopen en eten. En dat zij vis gaan waarderen als belangrijk onderdeel van de dagelijkse voeding.

Om duurzame visserij realiteit te laten worden is overheidsinzet noodzakelijk. Overheden kunnen met regionale en mondiale afspraken helpen de visserij op een duurzame manier te organiseren en overbevissing te voorkomen.

3.2 Agrarisch ondernemen

De diversiteit in agrarische bedrijvigheid en samenwerkingsverbanden in de kringlooplandbouw zal groot zijn. De ene ondernemer zet in op voedselproductie voor de lokale markt en zoekt daarvoor partners, een ander ziet kansen voor de export naar de wereldmarkt en benut daarvoor zijn internationale relaties; vaak gaat het om de combinatie van beide. Voor de een zal schaalvergroting de oplossing zijn, voor de ander is een multifunctionele aanpak de toekomst. Voor het succes van kringlooplandbouw is het belangrijk met een open instelling te kijken naar de verscheidenheid aan landbouwpraktijken die mogelijk is. Het wordt een omslag waarbij ondernemers gestimuleerd worden om kennis en ervaringen met elkaar te delen.

Er zijn nu al steeds meer bedrijven in de voedselketen die verantwoorde producten of diensten aanbieden of die zich op andere manieren extra inspannen om aan maatschappelijke eisen te voldoen. Zij leveren producten die op het gebied van dierenwelzijn of milieu aan hogere eisen voldoen dan het wettelijk minimum, maar regelmatig krijgen ze daar, door de processen op de markt, geen kostendekkende beloning voor.

Steeds meer bedrijven in de voedselketen
bieden verantwoorde producten of diensten
aan of spannen zich op andere manieren extra
in om aan maatschappelijke eisen te voldoen.

Bijzondere aandacht is nodig voor de continuïteit van bedrijven en de mogelijkheid voor jonge mensen om een bedrijf over te nemen. Bij een omslag naar kringlooplandbouw is er meer dan ooit behoefte aan een langetermijnperspectief. Jonge ondernemers die innovatief zijn en de spil zullen zijn in het realiseren van de kringloop, wordt een solide inkomen gegund, met voldoende ruimte in hun bedrijfsvoering om te kunnen investeren in nieuwe processen. Ondernemers moeten zich gemakkelijker in (nieuwe) samenwerkingsverbanden kunnen organiseren of zich aan marktpartijen kunnen verbinden waar met passende contracten en privaatrechtelijke overeenkomsten wordt gewerkt.

De verschuiving van zo een laag mogelijke kostprijs naar een zo laag mogelijk grondstoffenverbruik zal het noodzakelijk maken dat banken op een andere manier naar hun financieringsrol gaan kijken. Om de kringlooplandbouw mogelijk te maken zal hun rol als kredietverlener naadloos hierop moeten aansluiten.

Boeren en tuinders kunnen die nieuwe verdienmodellen niet alléén tot stand laten komen en zij zijn ook niet de enigen die daar belang bij hebben. Het is aan de hele keten, de overheid én aan de consument om dit mogelijk te maken. Het kabinet heeft over de acties om te komen tot nieuwe verdienmodellen onlangs een brief aan de Tweede Kamer ³ gestuurd. Ook het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) kan een krachtig instrument zijn om de beoogde veranderingen in Nederland te versterken en te versnellen. De inzet van het kabinet in de onderhandelingen over het nieuwe GLB is gericht op het belonen van maatschappelijke diensten, waaronder zorg voor natuur en beheer van natuurlijke hulpbronnen. Dat sluit aan op de ambities ten aanzien kringlooplandbouw.

3.3 Waardering voor voedsel

In de kringlooplandbouw heeft ook de consument een rol. Het is belangrijk dat zij/hij weet dat de voedselproductie van grote invloed is op onze leefomgeving. Dat vraagt om een omslag, want tot nog toe kiest de meerderheid van de consumenten vooral voor een lage prijs en veel gemak, terwijl veel mensen wel steeds hogere eisen stellen aan hun leefomgeving en aan de boeren en tuinders die daarin werken.

Met de lancering van de gezamenlijke agenda van de *Taskforce Circular Economy in Food*, is een flinke stap gezet in de bestrijding van voedselverspilling. Dat is een streven dat het verdient om tot volle wasdom te komen. Het doel is de hoeveelheid voedsel die in Nederland wordt verspild, drastisch te verminderen. Nog te vaak worden kromme komkommers of tomaten die een paar millimeter te klein zijn, als winkelproduct afgekeurd, terwijl er op hun voedingswaarde niets valt af te dingen. Er dient een einde te komen aan voedselverspilling in de horeca en bij consumenten. Ook voedselverliezen bij productie dienen te worden gereduceerd en resten dienen te worden gebruikt als diervoer.

Hoewel de meeste mensen hun eten zullen blijven kopen bij de supermarkt, is het wel mogelijk de boeren en tuinders in de omgeving van een stad beter in beeld te brengen. Kopen bij de boer en tuinder, op regionale markten en bij stadslandbouwbedrijven kan producent en consument dicht bij elkaar brengen en de waardering voor het voedsel en het werk van de boer verhogen. Allerlei initiatieven op dit gebied verdienen steun en medewerking van overheden.

Tegelijk is er een trend dat mensen vaker kiezen voor biologische en lokale producten. De waardering voor streekproducten en voor typisch Nederlands voedsel groeit. Dat is een goede zaak. Kleinschalige producenten, die zich vaak inzetten voor duurzaamheid en dierenwelzijn en dicht bij hun klanten staan, lopen echter tegen obstakels aan. Zo worden zij vaak geconfronteerd met regelgeving die is gebaseerd op grootschalige productiesystemen. Het is voor hen door de kosten en/of de administratieve last die hiermee gemoeid gaat, vaak niet mogelijk hieraan te voldoen. Daarom zal de overheid passende wet- en regelgeving ontwikkelen zodat er meer ruimte ontstaat voor productie van kleinschalig

³ Kamerstuk 28625 nr. 257.

geproduceerde streekproducten. Uitgangspunt is rekening te houden met specifieke omstandigheden van productie zonder afbreuk te doen aan voedselveiligheid.

Het kabinet zet met haar voedselbeleid in op het vergroten van duurzamere voedselproductie- en consumptie. Zo worden in de kamerbrief ⁴ hierover concrete initiatieven genoemd om consumenten te helpen de gezonde en duurzame keuze de gemakkelijke keuze te maken en om boeren en burgers dichter bij elkaar te brengen.

In de kringlooplandbouw heeft ook de consument een rol. Het is belangrijk dat zij of hij weet dat de voedselproductie van grote invloed is op onze leefomgeving.

⁴ Kamerstuk 31 532 nr. 193.

3.4 Innovatieve wereldspeler

Bij de ontwikkeling van kringlooplandbouw speelt de internationale dimensie een grote rol. Markten zijn internationaal en kringloopsystemen kunnen zich eveneens over nationale grenzen heen uitstrekken.

Waar het gaat om de aanvoer van grondstoffen uit het buitenland hebben producenten, consumenten en maatschappelijke organisaties voor de meest gevoelige producten al duurzaamheidscriteria opgesteld. In een aantal gevallen heeft de Nederlandse industrie zich via convenanten verplicht enkel deze duurzaam gecertificeerde, op circulariteit gebaseerde producten te gebruiken. Dankzij de sterke Nederlandse positie in deze ketens kunnen wij meepraten over de duurzaamheid van de teelt in andere delen van de wereld en zo een gunstig hefboomeffect hebben op internationale milieu- en natuurdoelen en biodiversiteit. Onverminderd geldt de inzet om de reststromen die samenhangen met deze import circulair te verwerken. In dat opzicht verschillen grondstoffen niet van eindproducten die in grote hoeveelheden in ons land worden ingevoerd en geconsumeerd.

Nederland speelt vaak een toonaangevende rol binnen de EU. Het kabinet zal dan ook actief bijdragen aan Europese wetgevingsherzieningen die ondersteunend zijn aan de doelen van deze visie, zoals bij het nieuw op te zetten Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Andere voorbeelden zijn de verduurzaming van gewasbescherming en de richtlijn inzake oneerlijke handelspraktijken in de relatie tussen ondernemingen in de voedselketen. Een duidelijke Nederlandse koers richting kringlooplandbouw zal in andere Lidstaten de belangstelling voor zo'n strategie vergroten.

De omslag naar kringlooplandbouw zal veel innovaties vragen en uitlokken. Dat zal een impuls geven aan de agro-innovatie in Nederland die onze positie op de wereldmarkt ten goede zal komen. Nederland kent een hechte samenwerking tussen wetenschappelijk en praktijkgericht onderzoek en heeft goede ervaringen met toepassing van nieuwe kennis in bedrijven. Daardoor kunnen innovaties snel hun weg vinden in binnen- en buitenland. Die samenwerking tussen publieke en private partijen krijgt voor een groot deel gestalte in het topsectorenbeleid.

De mensen die de omslag naar kringlooplandbouw gaan uitvoeren – de boeren, tuinders en andere professionals in de agrosector – zitten al in de praktijk of worden nu en in de nabije toekomst opgeleid. Voor die laatste groep zal het onderwijs een grote rol spelen. Het ministerie van landbouw, natuur en voedsel zal zijn inspanningen op het gebied van innovatie, scholing en kennisverspreiding afstemmen op het veranderingsproces naar kringlooplandbouw.

Het kabinet heeft het doel vanuit de kracht van Nederland, in één generatie de honger in de wereld uit te bannen en een gezonde basis te leggen om in 2050 negen miljard mensen op duurzame wijze te voeden. De focus ligt daarbij op ondersteuning van mensen die kwetsbaar zijn voor ondervoeding, op versterking van economische perspectieven voor boer(inn)en en rurale ondernemers en op verduurzaming van voedselsystemen.

Ook kringlooplandbouw zal daarbij een belangrijke strategie zijn. Honderden miljoenen kleinschalige boeren kampen met lage productiviteit en gebrekkige afzetmogelijkheden. Het klimaatbestendig maken van de landbouw is essentieel voor veel ontwikkelingslanden. Lokale productiesystemen halen het maximale uit de beperkt beschikbare hulpbronnen, waarbij kringlopen weliswaar uiterst efficiënt, maar tegelijkertijd zodanig extensief zijn dat de productiviteit te laag is voor een economisch rendabele bedrijfsvoering. De opgave is om die kringlopen duurzaam te intensiveren, in plaats van de toepassing van industriële lineaire productiesystemen met (te) veel hulpstoffen en herinrichting van het land ten koste van natuur. De kennis die Nederland met kringlooplandbouw opdoet kan ontwikkelingslanden helpen bij het verbeteren van hun akkerbouw en veehouderij. Daarnaast kan Nederland met zijn kennis en innovaties helpen specifieke problemen aan te pakken zoals verzilting, droogte en erosie.

Bij de ontwikkeling van kringlooplandbouw speelt de internationale dimensie een grote rol. Markten zijn internationaal en kringloopsystemen kunnen zich eveneens over nationale grenzen heen uitstrekken.

4. VAN VISIE NAAR UITWERKING

De visie op hoofdlijnen die in deze nota is opgeschreven, is het resultaat van gesprekken met vele betrokkenen. Kringlooplandbouw was ook een centraal thema aan de Klimaat Tafel over landbouw en landgebruik. Het kabinet heeft hieruit het vertrouwen gekregen dat voor kringlooplandbouw een solide basis bestaat in de sector en de samenleving.

Het kabinet vertrouwt op de kracht van de samenleving om de omslag naar kringlooplandbouw te maken. Het nodigt iedereen in het bedrijfsleven, de maatschappelijke organisaties en andere overheden uit mee te denken, ideeën in te brengen en initiatieven te nemen.

Ook de Rijksoverheid zelf heeft een rol. Zij zal naast de boeren en tuinders gaan staan. Zij zal meedenken en waar nodig faciliteren. Waar nodig zal zij de regie nemen, maar in veel situaties zal het aan de partijen zelf zijn dat te doen. Als de omslag stagneert of te traag gaat, zal de overheid vanuit haar publieke verantwoordelijkheid wet- en regelgeving toepassen.

Het is zaak de komende jaren het handelen van overheid, ondernemers en maatschappelijke partijen te richten op meetbare doelen en resultaten. Op basis daarvan kunnen ondernemers investeren in houdbare verdienmodellen en kunnen coalities worden gesloten waardoor Nederland in 2030 koploper is in kringlooplandbouw. De eerste stap is dat overheid en maatschappelijke partijen medio 2019 afspraken maken over de resultaten die de komende jaren bereikt moeten worden, hoe deze gemeten gaan worden en welke inzet dat van eenieder vraagt. Voor bepaalde opgaven zullen afspraken op gebiedsniveau de juiste schaal zijn. De overheid zal zelf, zoals ook is gebeurd bij de totstandkoming van deze visie, weer actief de verbinding zoeken met partijen om samen de doelen te concretiseren en afspraken te maken over manieren waarop de doelen bereikt gaan worden.

Het kabinet vertrouwt op de kracht van de samenleving om de omslag naar kringlooplandbouw te maken.

De meeste afspraken zullen voortbouwen op de vele initiatieven die er al zijn. Het eindbeeld is nadrukkelijk niet één alomvattend document dat alle thema's en domeinen omvat. Het gaat om afspraken in aanvulling op bestaande verduurzamingsplannen en al gemaakte afspraken, zoals sectorale en regionale uitvoerings- en actieprogramma's. Daarbij zal rekening moeten worden gehouden met de verscheidenheid aan producenten: van koplopers tot degenen die de gewenste veranderingen niet kunnen of willen meemaken, van bestaande bedrijven tot nieuwkomers. Van jong tot oud.

Verbeterde wet- en regelgeving, kennis en innovatie en financieel instrumentarium zullen op de afgesproken doelen en op consistentie getoetst en zo nodig aangepast worden. Nu hindert regelgeving vaak innovaties. Inzet moet zijn te sturen op doelen en zoveel mogelijk vrijheid te bieden in hoe die doelen worden bereikt.

Het kabinet nodigt iedereen in het bedrijfsleven, de maatschappelijke organisaties en andere overheden uit mee te denken, ideeën in te brengen en initiatieven te nemen.

4.1 Visie als meetlat

Deze visie is geen blauwdruk, maar ook niet vrijblijvend. Zij geldt voor het rijksbeleid en het is de wens van het kabinet dat zij ook andere beslissers als meetlat gaat helpen om afwegingen te maken.

Waar kunnen dan – samengevat – beleidsvoornemens, plannen, voorstellen en dergelijke op worden getoetst?

1. dragen ze bij aan het sluiten van kringlopen, het terugdringen van emissies en het verminderen van verspilling van biomassa in het gehele voedselsysteem?
2. dragen ze wat betreft visserij bij aan een duurzaam bestandsbeheer zonder schade aan de natuurlijke omgeving?
3. versterken ze de sociaaleconomische positie van de agrarisch ondernemer in de keten?
4. leveren ze een bijdrage aan de klimaatopgave voor landbouw en landgebruik?
5. bevorderen ze de aantrekkelijkheid en vitaliteit van het platteland en dragen ze bij aan een bloeiende regionale economie?
6. leveren ze winst op voor ecosystemen (water, bodem, lucht), biodiversiteit en de natuurwaarde van het boerenlandschap?
7. is het dierenwelzijn meegewogen?
8. leveren ze een bijdrage aan de erkenning van waarde van voedsel en het versterken van de relatie tussen boer en burger?
9. versterken ze de positie van Nederland als ontwikkelaar en exporteur van integrale oplossingen voor klimaatslimme en ecologisch duurzame voedselsystemen?

Naast deze toetsingscriteria gelden voedselveiligheid en -kwaliteit altijd als basisvoorwaarden.

4.2 Vertrouwen, rekenschap en respect

Het leggen van verbindingen tussen alle partijen die bij de omslag naar kringlooplandbouw een rol hebben, is de sleutel tot succes. Het is zeker niet alleen de overheid die gaat bepalen wat gaat gebeuren. De verbindingen komen tot stand als we, vanuit vertrouwen in en respect voor elkaar, rekenschap geven van ons handelen. Wij moeten ruimte scheppen voor de ambities en krachten van boeren en tuinders en hun organisaties, voor andere partijen in de markt, voor studenten, docenten en onderzoekers. Zo kan de toekomst worden gemaakt en gedragen door de samenleving als geheel.

Het leggen van verbindingen tussen alle partijen die bij de omslag naar kringlooplandbouw een rol hebben, is de sleutel tot succes.

Fotografie: Olivier Middendorp | Visser: Biem van der Vis | Boerin: Anja van Beek

Dit is een uitgave van:
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Postbus 20401, 2500 EK Den Haag
T (070) 379 89 11

September 2018